

УДК 324

І. О. Поліщук, професор, доктор політичних наук, професор;
В. К. Лур'є, студентка

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ПОСТСОЦІАЛІСТИЧНИХ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ОСОБЛИВОСТІ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Розглянуто політико-культурний аспект постсоціалістичного транзиту в Україні та Польщі. У порівняльному контексті розкрито складний процес політико-культурних трансформацій у двох слов'янських країнах. Зроблено базовий висновок, що на ґрунті політичної культури формується усвідомлення індивідами національної ідентичності — усвідомлення себе громадянами єдиної держави.

Ключові слова: політична культура, постсоціалістичний транзит, Україна, Польща, громадянська свідомість, національна ідентичність.

«Політична культура», «політична свідомість» і «політична ідеологія» належать до ключових понять політології. Як явища суспільного життя вони містять чуттєві й теоретичні, ціннісні й нормативні, раціональні й підсвідомі уявлення громадян, які допомагають їм усвідомити й розвинути всебічні зв'язки з інститутами влади й між собою щодо участі в управлінні суспільством і державою.

Актуальність даної тематики пов'язана з тим, що при виникненні необхідності знайти відповідь на питання, що постають у зв'язку зі здійсненням курсу на створення демократичного політичного ладу в постсоціалістичних країнах, слід звертатися до проблематики політичної культури. Саме стан останньої впливає на характер політичних інститутів, політичних процесів та політичної системи в цілому.

Розробленість питання щодо перетворення політичної культури постсоціалістичних країн у науковій літературі залишається відкритою, у зв'язку з цим недостатній обсяг матеріалу було проаналізовано для того, щоб робити системні та всеохоплюючі висновки. Питанням політичної культури взагалі та особливостей її трансформації займалися Г. Алмонд, С. Верба, Р. Дж. Далтон, Є. Головаха, В. Григор'єв, Н. Паніна, О. Рудакевич, В. Матушевич та ін.

Мета даної статті полягає у тому, щоб дослідити особливості трансформацій політичної культури постсоціалістичних України та Польщі та виокремити аналогічні та різноманітні риси змін у їх політичних культурах.

Виклад основних положень. Термін «політична культура» був упроваджений до наукового обігу в XVIII ст. німецьким філософом Іоганом Готфрідом Гердером. З того часу він у різних інтерпретаціях використовується багатьма політичними мислителями. Концептуальну розробку цього поняття було розпочато в американській політології у 1950–1960 рр. Опрацьовуючи теорію політичних систем, представники біхевіоральної школи першими підкреслили, що політичні системи відрізняються одна від одної не тільки правовими нормами та інституційною структурою, але й культурою. Класичне визначення поняття «політична культура» було дано Габріелем А. Алмондом і Г. Бенхаймом Пауеллом у їх праці «Порівняльна політика». За їх визначенням, *політична культура* — типова, інтегральна характеристика індивідуального чи колективного соціального суб'єкта та соціальних інститутів, суспільства в цілому, що фіксує рівень розвитку їх політичної свідомості, політичної діяльності та поведінки [5, с. 267–289].

Ширші трактування включають до культури політичні інститути. Вважається, що якщо на індивідуальному та груповому рівнях культура виступає як єдність політичної свідомості і поведінки, то на рівні соціальному вона має бути доповнена культурою функціонування інститутів, що складають політичну систему суспільства.

У зв'язку з цим політичну культуру можна визначити як сукупність відносно стійких і типових для будь-якої спільноти або індивідів орієнтацій та моделей поведінки, що історично склалися, стосовно політичної системи, а також типових моделей функціонування інститутів, які складають цю систему.

Політична культура – явище неоднорідне. Вона функціонує на загальному (політична культура суспільства), груповому та індивідуальному рівнях.

Політичну культуру суспільства слід розглядати як органічну частину більш широкої загальнонаціональної культури, її специфіка детермінована особливостями історичного досвіду і національного характеру, комплексом соціально-політичних і економічних факторів, особливостями геополітичного положення країни, природними факторами. Як її складові елементи виступають політичні традиції, ідеї, концепції, діючі норми політичної практики, що формувалися протягом багатьох поколінь.

Політична культура характеризує конкретне суспільство (англійське, німецьке, українське), тому, враховуючи специфіку національного характеру, ментальність народу, можна говорити про самотність політичних культур різних країн [6, с. 127].

Але як саме політична культура впливає на суспільство та його трансформації, особливо коли йдеться про постсоціалістичні країни? Давайте розглянемо на прикладі України та Польщі.

Розгляд польського досвіду проходження постсоціалістичного транзиту має незаперечне значення для сучасної України. Польща є чи не першою країною колишнього соціалістичного блоку, де радикальні економічні, соціальні та політичні реформи привели до тих результатів, на які сподівалися їх ініціатори. Польща яскраво продемонструвала ефективний приклад демонтажу тоталітарного режиму через розвиток інститутів місцевого самоврядування та індивідуальної ініціативи громадян. Порівняння електоральних практик в Україні та Польщі, у країнах, які мали практично ідентичні стартові умови для здійснення демократичних реформ, дозволяє краще зрозуміти траєкторію їх політичного транзиту, порівняти та використати корисний досвід ефективних перетворень [4, с. 2].

Якщо говорити про Україну, то етнічна ментальність є продуктом взаємодії різноманітних чинників на історичному шляху нації. Відомий український психолог, який проживає за кордоном, Олександр Кульчицький виділяв такі основні фактори філогенези української нації: расовий, гео-психічний, історичний, культуроморфічний, соціопсихічний, а також колективне підсвідоме. Якщо розглядати онтогенез ментальності (індивідуальний розвиток будь-якого організму від зародження до кінця життя), то можна виділити зовнішні та внутрішні фактори-умови: внутрішні — філогенетична спадковість, обсяг і глибина життєвого досвіду, рівень самоактуалізації та особливості розвитку окремих психічних функцій; зовнішні — традиції родини, зміст і форми взаємодії з референтною групою, первинним колективом, педагогічним колективом, засобами масової інформації та ін. Отже, формування ментальності особи може коригуватися різними чинниками. Певною мірою це стосується і великих суспільних груп, суспільства в цілому.

Які ж основні риси української ментальності? У цілому можна погодитися з думкою академіка О. В. Киричука, що ментальності українського народу властиві чотири системотворчі ознаки: інтроверсивність вищих психічних функцій у сприйнятті навколишньої дійсності, що виявляється в зосередженості особи на фактах і проблемах внутрішнього, особистісно-індивідуального світу; кордоцентричність, що проявляється в сентименталізмі, чутливості, емпатії, любові до природи, в пісенному фольклорі, яскравій обрядовості, естетизмі народного життя, культуротворчості; анархічний індивідуалізм, що виявляється в різних формах відцентрового, партикулярного прагнення до особистої свободи, без належного прагнення до державності, коли бракує ясних цілей, достатньої стійкості, дисципліни й організованості; перевага емоційного, почуттєвого над волею та інтелектом, перевага морального буття над інтелектуальним у відношенні до екзистенціального значення [2, с. 187–191].

Політична культура, як і ментальність, має діяльнісну природу. Політичні ідеали, традиції, стереотипи мислення і поведінки формуються в процесі політичної діяльності, є її результатами. З іншого боку, соціальне призначення політичної культури, її функції проявляються саме в процесі політичної діяльності. Справа в тому, що ефективна політична діяльність і політичний процес у цілому можуть відбуватися лише на основі певної сукупності досягнень культурного освоєння політичних відносин. Як немає політичної культури без політичної діяльності, так не може бути політичної діяльності без політичної культури. Ці міркування допомагають обґрунтувати відповідь на запитання, коли зародилася, з якого часу функціонує українська політична культура.

Історія показує, що ментальність українців має визначальний вплив на такі основні риси їх політичної культури: волелюбність, демократизм, миролюбність, толерантність, а також зверхність особистих інтересів над загальнонародними, політичний конформізм, схильність до анархізму, міжусобної боротьби. Однак виникають запитання: що в ментальності української нації є головним, визначальним? Які з особливостей українського світосприйняття породжують позитивні, а які — негативні риси української політичної культури?

Відомий український вчений Володимир Янів у своїх дослідженнях зробив висновок, що українці за своїм психологічним складом є народом західного, європейського типу, тоді як росіяни — східного, азійського. Для європейських народів, стверджує він, характерний гармонійний розвиток усіх основних духовних функцій людини: розуму, почуттів і волі. Вони перебувають у постійному напруженні, активному впливові один на другий, у динаміці, але й одночасно в рівновазі. Це породжує постійну активність, рухливість і динамізм європейця.

Для пояснення особливостей українського індивідуалізму, його «вибуялого характеру» В. Янів звертає увагу на геополітичну, культурну та психологічну «межовість» України. Україна найбільше з європейських народів віддалена від Західної Європи і перебуває на межі двох світів — Східного і Західного. Тому вона відчуває постійний вплив східної культури. А для Сходу властива перевага почуттів над розумом і волею. Ось чому український індивідуалізм, не контрольований розумом, не опанований волею, надто керований почуттями, закономірно веде до згубних наслідків [2, с. 192–194].

З оригінальним підходом до пояснення специфіки української ментальності та її впливу на політичний процес виступив Володимир Кизима. Поділяючи нації та їх ментальності на класичні та некласичні, вчений доходить висновку, що Україну слід віднести до некласичних, маргінальних сус-

пільств. Для останніх характерним є те, що соціально-економічні та інші процеси розвиваються в них під дією не внутрішніх, а зовнішніх чинників. «Некласичність української ментальності, — пише В. Кизима, — впливає з історичної маргінальності українського суспільства». Особливість України полягає в тому, що вона, як правило, не була ні центром, ні периферією, і майже постійно знаходилась між різними державно-політичними полюсами, на лінії їх протистояння, в центрі їх боротьби, включаючись до складу то однієї, то іншої держави. Тому для України характерний нестійкий стан, постійне маневрування і балансування на межі ризику. Це, на думку дослідника, істотно вплинуло на психологію народу, його духовні, політичні та інші форми життєдіяльності. Так, «у політиці маргінальний стан України виявився в наявності різних інтересів, устремлінь, ідеологій, у структурах влади, в основі яких були орієнтації на різних сусідів. Це вело до регіональних розбіжностей і непорозумінь, а то й до тяжких наслідків, одним з яких була руїна...» Отже, впливом маргінального складника ментальності українського народу пояснюється наявність у його політичній культурі субкультур, орієнтованих на цінності тих чи інших сусідніх націй та держав.

Концепція ця пояснює також існування феномену так званих «двох орієнтацій». Це — «боротьба двох позицій, представники яких у складних суспільно-політичних ситуаціях схильні надавати вирішального значення або власному народу, його енергії, здібностям, або зовнішнім силам».

Сучасні трансформації в політичній культурі України пов'язані з маргінальністю. Маргінальний стан України позначився і на змісті національної ідеї. Українці впродовж століть мріяли про те, як би вирватися з обіймів своїх «доброзичливих» сусідів. Тому, як резонно зауважує В. Кизима, специфіка національної ідеї українського народу полягає в тому, що це ідея не творчості, а свободи, яка досить часто розуміється як стихія вільності і руйнування. Орієнтація на «незалежність від» є стійкою ментальною настановою, яка спрямовує активність українців головним чином у напрямку долання, руйнації існуючого стану речей і значно менше стимулює державотворення.

Нація, яка довго перебувала під іноземним гнітом і культура якої піддавалась тотальному нищенню, починає набувати нових ментальних рис. У неї розвивається мімікрія, тобто здатність пристосуватись до чужих порядків, формальне сприйняття суспільних ідеалів і норм, консерватизм як спосіб захисту й збереження власних етнічних рис, комплекс «меншої вартості». Досвід України показує, що політична культура поневоленої нації дедалі більше характеризується конформізмом, забуттям власних традицій і символів, насиченням суспільної свідомості та суспільних відносин чужоземними цінностями і нормами, посиленням аморальних проявів та рабської

психології. У цілому можна зробити такий висновок: ментальність нації, яка тривалий час не мала власної державності і перебувала в неволі, серйозно деформується. На глибинному рівні психіки продовжують функціонувати власні ментальні риси, але на них починають нашаровуватись набуті в умовах неволі ментальні настанови. Останні все більше блокують, деформують і витісняють компоненти національної ментальності. Аналогічній трансформації піддається і політична культура. Тому не дивно, що в нинішній українській політичній культурі функціонує стійкий компонент проросійської субкультури, який часто успішно конкурує із власне українськими політичними цінностями.

Якщо поневолена нація стає об'єктом тривалого політичного панування кількох держав або під іноземний вплив потрапляє певна її територія, то різні частини одного етносу виробляють особливі риси ментальності. На цій основі формується і специфіка політичної культури різних національних регіонів, що стає серйозною перепоною на шляху побудови соборної держави.

Проголошення державного суверенітету України в 1991 р. припинило певною мірою дію негативних чинників на свідомість і політичну поведінку українського народу. Але набуті в минулому риси ментальності й культури ще довго будуть продукувати відповідні суспільні відносини, ідеали та орієнтації. Недаремно фахівці приходять до висновку, що політичну культуру посткомуністичної України в цілому слід визначати як «авторитарну з деякими демократичними і тоталітарними компонентами». Головним засобом подолання негативних рис та деформацій української ментальності та політичної культури повинна стати реалізація великої спільної мети нації – побудова суверенної, соборної і демократичної української держави. Крайній індивідуалізм буде подолано формуванням демократичних суспільних відносин та правової держави, в якій індивідуальна свобода буде органічно поєднана з громадянськими обов'язками і відповідальністю. Відродження української нації і державності подолає комплекси «меншовартості», «кривди», очистить українську душу від рабської психології, зміцнить моральність суспільства. Включення України до світового співтовариства, активна міжнародна співпраця та конкурентні відносини зроблять українців більш цілеспрямованими, монолітними і прагматичними. Усі ці об'єктивні чинники повинні бути підсилені і доповнені повсякденною освітньо-виховною роботою серед усіх верств населення державними інституціями, політичними партіями, церквами, навчальними закладами, засобами масової інформації, всією свідомою українською громадськістю.

Політична культура — явище динамічне, вона змінюється разом з розвитком суспільства, хоча зміни культурних цінностей, традицій відбувають-

ся значно повільніше, ніж зміни технологічних, економічних і соціальних сторін життя. Це зумовлено специфічним поєднанням у культурі консервативних і динамічних компонентів, нового і старого. Консервативний компонент виражають традиції, в яких концентрується минулий політичний досвід. Традиції забезпечують спадкоємність у функціонуванні політичних систем. Реформа суспільства — це реалізація нових ідей, тобто інновація. Її механізм включає в себе як знищення старого і звичного, так і ствердження нового. Ці процеси можуть набути форми конфлікту між звичними системами вірування, традиціями і новою системою цінностей і норм. Тому головною проблемою будь-якої реформаторської діяльності є знаходження оптимального співвідношення традицій та інновацій. Виражаючи собою силу інерційну, традиція здатна паралізувати будь-яку реформу, перетворити її у протилежність — контрреформу. Таким чином, урахування культурного фактора є важливим при аналізі перетворювальних процесів, що відбуваються у суспільстві [6, с. 129–132].

Якщо вести мову про політичну культуру Польщі, то можна стверджувати, що вона суттєво відрізняється від української. По-перше, географічно Польща розташована ближче до розвинутих європейських країн, які впливали на неї та, відповідно, на її політичну культуру. По-друге, ми можемо говорити про певну насиченість політичного ринку та кількість партій, що представляють воутингову політичну систему. За вказаними критеріями характерною рисою електоральної культури Польщі є надлишкова пропозиція на національному політичному ринку (zareєстровані близько 300 партій — здебільшого невеликих локальних структур) [4, с. 6]. Кількість політичних партій відбиває певним чином політичну ідеологію населення. Це свідчить про несформованість електоральних уподобань, а з іншого боку, про відсутність у політичній культурі поляків консервативних настанов, що дає змогу країні досить динамічно розвиватися [4, с. 6–7]. По-третє, в Польщі вдало була проведена «шокова терапія», під час якої було укладено згоду національної політичної еліти в питанні про вибір стратегічного курсу розвитку країни. Проведення ефективної «шокової терапії» спричинило і культурно-ідеологічні трансформації в ідеології населення.

Для більш глибокого осмислення змістовної сутності різних типів політичної культури необхідно звернутися до класичної типології, запропонованої видатним американським політологом Г. Алмондом. Він виокремив такі різновиди політичної культури: патріархальну, чи приходську, підданську, чи підкорення, та активістську, чи культуру участі. Патріархальна, або приходська, культура детермінує політичне життя громадян замкнутими межами їхнього приходу, де вищий рівень політичних знань має священник. Громадяни орієнтуються головним чином на місцеві цінності — общину,

рід, клан, плем'я. Обізнаність та політичні зв'язки релігійної громади або патріархальної родини зовсім слабкі. Знання про політичну систему у членів спільноти повністю відсутні, політичні орієнтації не відокремлені від економічних та релігійних. Звідси виникають такі ознаки, як аполітичність, байдужість, апатія до державних справ та націленість майже виключно на родинні справи та справи своєї громади. В осіб з патріархальною культурою немає ніяких очікувань, пов'язаних із самою політичною системою. Такий тип політичної культури відповідає доіндустріальному суспільству.

Підданська культура передбачає досить розвинуті та жорсткі зв'язки між керівниками та їх підлеглими. Характеризується пасивним ставленням громадян до політичної системи. При цьому превалюють зв'язки за схемою «згори — вниз». Влада має відлагоджений механізм встановлення цінностей та норм, видачі директив, яким усі зобов'язані підкорятися під страхом покарання або позбавлення благ. Тут особа вже орієнтована на політичну систему та пов'язує з нею свої очікування, але разом з тим побоюється санкцій з її боку. Такий тип політичної культури відповідає індустріальному суспільству.

Культура участі характеризується розвинутими, але не суворими, а гнучкими, часто не прямими, а опосередкованими зв'язками між суспільством та державою з ефективним зворотнім зв'язком (громадська думка). Тут є дієвими як директиви, що надходять згори, так і участь громадян у виробленні політичних рішень. Громадяни вміло артикулюють свої інтереси та через вибори, групи інтересів, політичні партії чинять вплив на політичний процес. Цей тип політичної культури відповідає постіндустріальному суспільству Європи та Північної Америки [5, с. 291–294].

Отже, за критерієм типології політичних режимів політичну культуру досліджуваних нами країн можна класифікувати таким чином. У наших країнах: у Польщі та Україні — натеper існує маргінальна (у сенсі „неусталена”) політична культура. У Польщі в основному сформувалася ліберально-демократична політична культура, яка зберігає певний соціалістично-етатистський компонент. В Україні після «Помаранчевої революції» 2004 р. формується початкова демократична політична культура з превалюванням олігархічних тенденцій, авторитарні нашарування попередньої епохи повільно почали відступати, формуються деякі передумови для відновлення національної демократичної традиції.

У реальній політичній дійсності, на думку Г. Алмонда, політична культура будь-якого суспільства є комбінацією із декількох типів політичних культур. Для демократичної індустріальної політичної системи характерним є таке поєднання: 60 % громадян є представниками активістської культури, 30 % — підданської, 10 % — патріархальної; для авторитарної індустріаль-

ної співвідношення є зовсім іншим: лише 5 % репрезентують активістську культуру, 85 % — підданську і 10 % — патріархальну; для авторитарної перехідної системи співвідношення є таким: 10 % громадян належать до активістської культури, 60 % — до підданської і 30 % — до патріархальної; і нарешті, для демократичної доіндустріальної системи характерним є співвідношення – 5, 40 та 55 % [5, с. 98]. Зазначені пропорції мають досить умовний характер та можуть дещо змінюватися, але в принципі вони виражають характер співвідношення різних типів політичної культури в різних суспільствах [3, с. 142].

Таким чином, у нашому випадку можемо констатувати, що демократичний потенціал сучасних України та Польщі є неоднаковим. Коріння маємо шукати в політичній традиції цих країн. Україна має своєрідну демократичну традицію і в перспективі — демократичний потенціал національної політичної культури. Головне завдання полягає в тому, щоб відновити, реанімувати національну демократичну традицію України, «повернути» громадян у лоно їх природних національних політичних настанов, які були притаманні їх пращурам. Польща менше зазнала авторитарних та тоталітарних нашарувань у власній політичній культурі через менш тривалу належність до авторитарного режиму, привнесеного ззовні Радянським Союзом після Другої світової війни. Важливу демократичну роль відіграла польська католицька церква, яка виступила оплотом національної польської традиції та нівелювала вплив на політичну культуру поляків комуністичної ідеології. Натомість ігнорувати авторитарні нашарування в ментальності польського народу теж не можна, вони зберігають свою кондицію і дотепер, щоправда поступово втрачаючи свій вплив [4, с. 9].

Перспективний напрям дослідження полягає в тому, що необхідно проаналізувати сучасний стан трансформаційних впливів та спрогнозувати їх майбутній вплив на політичну культуру постсоціалістичних України та Польщі. Значення політичної культури у політичній системі суспільства визначається її функціями, перш за все її здатністю виступати фактором, що інтегрує суспільство. Загальноприйняті політико-культурні цінності, стандарти поведінки і традиції об'єднують людей у межах єдиної політичної системи, відрізняють одне суспільство від іншого. На базі політичної культури формується усвідомлення індивідами національної ідентичності — усвідомлення себе громадянами єдиної держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Волошин О. Государство только начинается: Отчет по итогам «круглого стола» по вопросам гос. строительства в Украине // Эксперт. – 2006. – 23–29 окт. – С. 64–69.

2. Політологія: курс лекцій : навч. посіб. – Тернопіль, 2004. – 236 с.
3. Поліщук І. О. Виборчий процес як детермінанта сучасної політики // Політ. менеджмент. – 2005. – № 3. – С. 137–146.
4. Поліщук І. О. Електоральна культура постсоціалістичних України та Польщі: версії типологізації [Електронний ресурс] / І. О. Поліщук. – Режим доступу: <http://www.ispi.com.ua/index.php?artid=439>.
5. Сравнительная политология: Мировой обзор : учеб. пособие : пер. с англ. / Г. Алмонд, Дж. Пауэлл, К. Стром М. и др. – М. : Прогресс, 2002. – 547 с.
6. Юрий М. Ф. Политология : навч. посіб. / М. Ф. Юрий. – К. : Дакор, КНТ, 2006. – 416 с.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА ПОСТСОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ УКРАИНЫ И ПОЛЬШИ: ОСОБЕННОСТИ ТРАНСФОРМАЦИЙ

Полищук И. А., Лурье В. К.

Рассмотрен политико-культурный аспект постсоциалистического транзита в Украине и Польше. В сравнительном контексте раскрыт сложный процесс политико-культурных трансформаций в двух славянских странах. Сделан базовый вывод, что на основе политической культуры формируется осознание индивидами национальной идентичности — осознание себя гражданами единого государства.

Ключевые слова: *политическая культура, постсоциалистический транзит, Украина, Польша, гражданское сознание, национальная идентичность.*

THE POLITICAL CULTURE OF POST-SOCIALIST UKRAINE AND POLAND: TRANSFORMATION FEATURES

Polishchuk I. O., Lurie V. K.

Consider the political and cultural aspects of post transit in Ukraine and Poland. In a comparative context reveals a complex process of political and cultural transformations in the two Slavic countries. Done basic conclusion that on the basis of political culture shaped by individuals awareness of national identity — an awareness of themselves as citizens of a single state.

Key words: *political culture of post-socialist transit, Ukraine, Poland, civic consciousness, national identity.*